

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті розглядаються психологічні особливості формування відповідальності у дітей з особливими потребами на відміну від дітей інклюзивного класу (на прикладі дітей з вадами слуху). Підкреслюється важливість взаємодії сім'ї та педагогічного колективу у здійсненні спільної стратегії розвитку відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, діти з особливими потребами, інклюзивний клас, інтернальність, екстернальність.

Постановка проблеми. У зв'язку з запровадженням інклюзивної освіти в Україні, постає питання формування відповідальності звичайних дітей та дітей з особливими потребами, які будуть навчатися разом. Відповідальність як інтегральна характеристика особистості має стати одним з визначальних чинників сформованості "Я-концепції", а формування почуття відповідальності – нагальним завданням сучасного інституту освіти. У дітей з особливими потребами може сформуватися вторинний дефект, такий як зниження фізичної активності, порушення почуття відповідальності, негативне ставлення до оточуючих.

Мета статті – дослідити психологічні особливості формування відповідальності молодших школярів з особливими потребами.

Результати теоретичного дослідження. Аналіз соціологічних теорій відповідальності показав її тісний зв'язок з соціалізацією особистості (В. Болгаріна, Е. Еріксон, Н. Мінкіна, В. Сперанський, Т. Парсонс). У психології (К. Абульханова-Славська, І. Бех, Л. Божович, М. Боришевський, Г. Костюк, Л. Колберг, О. Леонтьєв, А. Маслоу, К. Муздибаєв, Ж. Піаже, К. Роджерс, А. Роттер, М. Савчин та ін.) відповідальність тлумачиться як одна з найбільш загальних якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі.

Підґрунтям розробки методів формування відповідальності у молодших школярів із порушеннями слуху стали погляди А. Алішаускаса, О. Венгера, Л. Виготського, Л. Занкова, Л. Кузнєцової, Е. Леонгарда, Д. Маянца, М. Нудельмана, О. Обозова, Л. Переслені, Т. Розанової, В. Синяка, Л. Солнцевої, І. Соловйова. Проте необхідно зазначити, що у сьогоденні відсутня система виховання, яка б забезпечила єдність і цілісність процесу формування почуття відповідальності у дітей з особливими потребами на етапі молодшого шкільного віку.

Основні теоретичні підходи у вивченні відповідальності в психології, мають розходження у поглядах на дане поняття. У філософському руслі відповідальність розглядається як обов'язок перед суспільством; у соціально-психологічному – як таку якість, що характеризує "соціальну типовість особистості"; у особистісно-орієнтованому – добровільне виконання правил та вимог. Також можна виділити якості відповідальної особистості: точна, пунктуальна, обов'язкова; готова відповідати за наслідки власних дій; чесна, справедлива, принципова; в емоційній сфері – здатна до емпатії, чуйна до чужого болю і радості; у сфері саморегуляції – наполеглива, старанна, смілива, стримана людина.

Вивчення відповідальності як інтегративного поняття дозволяє виділити в структурі відповідальності ряд параметрів: емоційний (почуття обов'язку, провини), когнітивний (уявлення про сутність відповідальності) та поведінковий (вчинки, поведінка). Виділення основних стадій становлення відповідальності дає можливість стверджувати, що вже в дитячому віці формуються уявлення про відповідальність, в підлітковому – дитина вчиться бути відповідальною за свої вчинки.

Формування у молодших школярів відповідальності полягають у: знайомстві молодших школярів із загальнолюдськими моральними нормами та істотними ознаками відповідальності; розвитку емоційно-мотиваційної сфери, адекватної оцінної діяльності, спрямованої на аналіз власної поведінки і вчинків оточуючих людей; формуванні потреби розуміти іншого і поважати його позицію, розвитку здатності до емпатії; навчанні дітей поважати себе, вірити в свої сили і творчі можливості; включенні дітей у різні види колективної діяльності, в яких формується творчий образ відповідальної людини, виробленні звички вчасно та якісно виконувати доручення і нести відповідальність за власні вчинки; навчанні прийомам самоконтролю і самовиховання; розвитку активності, самостійності, організаторських здібностей; корекції у дітей проявів безвідповідальності.

Як зазначає І. Д. Бех, відповідальність – одна з генералізованих якостей особистості, що формується як результат інтеграції всіх її психічних функцій та об'єктивного сприйняття нею

навколишньої дійсності, вольового ставлення до обов'язку [3]. Ми погоджуємося із Н. А. Басюк, що почуття відповідальності молодших школярів є інтегральним особистісним новоутворенням у дітей молодшого шкільного віку, яке виявляється як здатність усвідомлено брати на себе прості навчальні і морально-громадські зобов'язання, чітко дотримуватись їх виконання та передбачати наслідки власних наближених дій [2].

За К. А. Альбухановою-Славською формування почуття відповідальності молодших школярів навчально-виховних закладів відбувається на базі особистісних новоутворень, що виникають у процесі виховання та розвитку. Основними серед них є: узагальнення і усвідомлення переживань, виникнення логіки почуттів, внутрішній план дій, рефлексія, довільність психічних процесів і функцій; виникнення відносно стійких форм поведінки і діяльності, активне формування самооцінки як компонента самосвідомості [1].

Серед показників відповідальності молодших школярів К. О. Клімова виділяє: 1) усвідомлення дитиною необхідності і важливості виконаних доручень, що мають значення для інших; 2) спрямованість дій на успішне виконання доручених завдань; 3) емоційне переживання завдання, його характеру, результату; 4) усвідомлення необхідності відповідати за виконання справи [6]. На формування молодшого школяра як відповідальної особистості впливає не тільки його включення в діяльність та отримання позитивних результатів (завершеність справи, добросовісне її виконання, отримання задоволення від роботи як самим виконавцем, так і оточуючими людьми), але й характер взаємин молодшого школяра з людьми.

Тому важливо навчити дитину вміння суб'єкт-суб'єктної взаємодії: вести діалог, керувати своєю поведінкою, колективно обговорювати підсумки роботи, давати самооцінку своїм діям, застосовувати навички міжособистісної взаємодії – безкорисливо ділитися тим, що маєш (іграшками, їжею, знаннями); проявляти розуміння, настроюватися на переживання іншого, надавати йому посильну допомогу; приносити радість не тільки собі, але й людям, які поруч; брати важчу або більшу частину роботи на себе.

Почуття відповідальності зумовлює суспільно бажану поведінку дитини, яка закладається у процесі виховання. Проте, воно буде малоефективним, якщо у вихованця не пробудити бажання до самовиховання. Лише, у випадку осмисленого прийняття та розуміння учнем зразків поведінки стає можливим спочатку наслідування їх, а в подальшому і свідомий вибір дитиною стилю поведінки, що відповідає нормам моралі, права та суспільного життя.

Характер у молодших школярів лише починає формуватися, характерологічні прояви є ситуативними, відзначаються суперечливістю і нестійкістю [5]. Тому дуже важливою умовою для формування відповідальності ми вважаємо формування рис самоконтролю з боку самих молодших школярів.

Основною причиною безвідповідальності є наростання емоційної напруги, яка характеризується виходом за нормальні межі почуттів, емоцій, переживань дітей. За таких умов, напруга веде до втрати почуття реальності, зниження самоконтролю, нездатності правильно оцінювати свою поведінку. Вчені пропонують наступні методи формування відповідальності: спільні ігри, що вимагають стриманості безпосередніх спонукань, суворого підпорядкування правилам гри, врахування інтересів інших гравців; тренінги-привчання думати перш, ніж діяти; спеціальні вправи зі стримуванням своїх поривів; тренінги відповідальності за свої вчинки.

Отож, така діяльність дає можливість змоделювати різні життєві ситуації і розіграти їх з дітьми. Саме через гру молодші школярі набуватимуть досвіду відповідальності один до одного.

Важливим підґрунтям формування відповідальності є самооцінка дитини. Внутрішня самооцінка відображає її внутрішній зв'язок з об'єктом вивчення і самостійної діяльності. Самооцінка дає змогу молодшому школяреві перевірити правильність або помилковість своїх дій, виконання завдань, при необхідності внести зміни і скоректувати свою роботу. З нею пов'язане формування важливих особистісних якостей людини, таких, як відповідальність і самокритичність, вміння контролювати свої вчинки та дії, передбачати їх наслідки.

Дуже важливо навчити дитину умінню оцінювати свою особистість адекватно, оскільки лише таке сприйняття себе дитиною сприятиме формуванню відповідальності. Така оцінка є необхідною складовою розвитку самосвідомості – виділення учнем самого себе з навколишнього середовища, усвідомлення індивідом усієї системи уявлень про самого себе.

Навіть найдосконаліша інтеграція дітей з особливими потребами в загальноосвітній школі не знімає проблеми психологічної роботи з батьками. Мета такої роботи насамперед полягає в тому, щоб допомогти їм прийняти реальні потреби дитини і залучити їх до співпраці в її навчанні. Усе це неможливо здійснити без вивчення психологічних особливостей батьків дітей з особливими потребами. Спочатку слід зрозуміти мотиви їхньої поведінки, їх тривоги, а часто й агресивність.

Умовно батьків, які виховують дитину з особливими потребами, можна розділити на такі категорії:

1. Батьки, які не приймають психофізичні вади своєї дитини, не визнають її неподібність до однолітків, уникають психолого-медико-педагогічної консультації і намагаються навчати дитину в масовій школі.

2. Батьки тих дітей, порушення пізнавальної діяльності яких виражені не різко. Шкільна неуспішність стає для них неприємним відкриттям. Такі батьки схильні звинувачувати у навчальних труднощах дитини педагога, вступати в затяжні і виснажливі для обох сторін конфлікти.

3. Батьки, які неспроможні приділяти належну увагу вихованню та розвитку дитини.

4. Батьки, які усвідомлюють проблеми своєї дитини і шукають оптимальних способів дій.

Практика показує, що батьки всіх категорій потребують допомоги психолога у таких питаннях:

- вирішення конфліктних ситуацій, які виникають між батьками і педагогами;
- корекція ставлення всіх членів сім'ї до дитини з особливими потребами;
- підвищення психолого-педагогічної культури батьків;
- допомога у створенні громадських організацій сімей, які мають дітей з особливими потребами, активна участь у їхній діяльності;
- сприяння в наданні матеріальної та побутової допомоги сім'ї, яка має дитину з особливими потребами.

Батькам дитини з особливими потребами варто зважати на те, що успіхи майбутнього школяра значною мірою залежать від їх участі у процесі інтегрування їхньої дитини в середовище однолітків. Підтримка батьків є неоціненною, оскільки лише вони можуть попередити про завищені або занижені вимоги до знань, сповістити про відсутність належних умов перебування у дитячому колективі, про емоційну напругу тощо[3].

Діти з особливими потребами безперечно потребують уваги, піклування з боку оточуючих, однак, варто зважати на те, що надмірне піклування може бути згубним. У таких сім'ях часто панує культ, який призводить до усунення будь-яких труднощів на шляху такої дитини, зокрема побутових. Дитину обмежують у виконанні соціальних функцій, тим самим формуючи у неї споживацькі установки, зменшуючи можливості особистісного і пізнавального розвитку.

Батькам важливо формувати світогляд своєї дитини таким чином, щоб вона відчула себе справжньою особистістю, яка може вільно обирати, що для неї важливо, а що – ні. Віра в свою дитину, у її майбутнє, повага до її потреб, мрій, планів, дій допомагають розвитку дитячої ініціативи у світобудові.

Необхідно сформувані у дітей з особливими потребами певні цінності, а саме:

- взаємоповагу, тобто людина повинна сприйматися як найважливіша цінність;
- толерантність, яка має проявлятися у терпимому ставленні до людей різних національностей, культур, соціальних шарів та народів;
- усвідомлення себе частиною суспільства, що є невід'ємною частиною існування та розвитку людини взагалі;
- надання можливостей для розвитку навичок та талантів конкретної людини, бо кожна людина має певні здібності, які необхідно розкривати протягом всього життя;
- взаємодопомоги, яка є також необхідною, бо саме завдяки їй будуються міцні стосунки між людьми та виникає довіра до інших; можливості навчатись один у одного, що є запорукою успіху будь-якого процесу навчання та виховання;
- можливості допомагати самим собі та людям у своїй спільноті.

Отже, перед батьками постає важливе завдання – це допомогти своїй дитині розвинути у собі здібності та таланти, необхідні цій дитині для подальшого розвитку, з метою компенсації вад, які заважають нормальному фізичному чи психічному становленню.

Учені звертають увагу на тісний взаємозв'язок порушень слуху із порушеннями розвитку мовлення, пізнавальних процесів, навичок спілкування, емоційно-вольової, морально-ціннісної, мотиваційної сфер у молодших школярів, в тому числі й сформованість такої якості особистості як відповідальність. Саме тому емпіричне дослідження було проведено з дітьми з вадами слуху.

Методика та процедура дослідження. Діагностування рівня відповідальності молодших школярів ускладнюється віковими особливостями (недостатній рівень життєвого досвіду, швидка втомлюваність, абстрактність деяких моральних категорій тощо). Вивчення психолого-педагогічної літератури дало змогу виокремити методи та методики формування відповідальності у молодших школярів із порушеннями слуху, спрямовані на стимуляцію пізнавальної активності та пізнавальних інтересів, на збагачення навчальною інформацією.

На визначення особливостей формування відповідальності спрямовані такі методики:

- фактор G дитячого варіанту особистісного тесту-опитувальника Р. Кеттела, адаптованого Т. Б. Партико;
- дослідження рівня суб'єктивного контролю (С. Бажина, Є. Голинкіна, А. Еткінда);
- методика незакінчені речення О. С. Штепи;
- шкала соціальної відповідальності (К. К. Муздибаева);
- опитувальник ДУМЕОЛП – діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості;

– методика визначення локусу контролю (Дж. Роттера).

Для достовірності результатів доцільніше використовувати поєднання методик, адже кожна з них спрямована на окремий компонент: спостереження, метод експертних оцінок спрямовані на когнітивний компонент, незакінчені речення – на когнітивний та мотиваційний. Діагностика локусу контролю, як складової автономної відповідальності, здійснюється за допомогою спеціальних тестів-опитувальників та шкал. Для виявлення рівня сформованості відповідальності молодших школярів з вадами слуху було проведено емпіричне дослідження, яке дало змогу порівняти рівень відповідальності слабочуючих дітей, що навчаються у спеціалізованому закладі та дітей зі звичайної загальноосвітньої школи в інклюзивному класі зі слабочуючим учнем.

Емпіричне дослідження було проведено у 4-му класі (16 учнів) Чернігівської спеціальної загальноосвітньої школи I-III ступенів Чернігівської міської ради Чернігівської області (діти з вадами слуху) та у 4-му класі (14 учнів) Радичівської ЗОШ I-III ступенів (інклюзивний клас, в якому один учень має вади слуху, а інші здорові).

Аналіз результатів дослідження. У цих класах нами було проведено опитувальник ДУМЕОЛП – на діагностику рівня морально – етичної відповідальності особистості та методика визначення локусу контролю (Дж. Роттера).

Дане дослідження показало, що рівень сформованості морально-етичної відповідальності (опитувальник ДУМЕОЛП) у дітей, що навчаються у спеціалізованому класі вищий ніж у дітей в інклюзивному класі, де переважна більшість здорових дітей. Про це свідчать наступні результати 50% молодших школярів інклюзивного класу мають низький рівень сформованості морально-етичної відповідальності, відповідно 29% – середній і лише 21% молодших школярів мають високий рівень сформованості морально-етичної відповідальності та 19% учнів з вадами слуху мають низький рівень морально-етичної відповідальності, 31% молодших школярів мають середній рівень і 50% учнів мають високий рівень сформованості морально-етичної відповідальності.

За методикою визначення локусу контролю (Дж. Роттера) були отримані наступні результати. За результатами дослідження можна сказати, що в інклюзивному класі 36% дітей мають екстернальний локус контролю і 43% – інтернальний. 25% учнів з вадами слуху мають екстернальний локус контролю і 56% – інтернальний локус контролю. Таким чином, і у дітей з вадами слуху і у майже здорових дітей переважає інтернальний локус контролю, тобто за події власного життя молодші школярі беруть відповідальність на себе. Більшість дітей з вадами слуху за методикою Д. Роттера мають інтернальний локус контролю.

Аналіз емпіричного дослідження показав, що діти з особливими потребами мають вищий рівень сформованості морально-етичної відповідальності ніж звичайні діти з інклюзивного класу та інтернальний локус контролю, тобто діти з вадами слуху схильні брати відповідальність на себе за свою поведінку й події власного життя. Когнітивний компонент відповідальності в молодшому шкільному віці залежить від особливостей організації навчально-виховного процесу, особистості вчителя та сімейного виховання.

Для формування відповідальної поведінки молодших школярів з особливими потребами та в інклюзивних класах, які мають досвід спілкування з однолітками-інвалідами потрібно:

- формувати правильні етичні знання, вміння і навички етичної поведінки;
- розвивати мотиваційну сферу;
- сприяти набуттю позитивного досвіду комунікативної взаємодії;
- формувати механізми саморегуляції поведінки;
- демонструвати зразки відповідальної поведінки батькам;
- підтримувати коли дитина помиляється.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Встановлено, що процес формування почуття відповідальності молодших школярів ефективно здійснюється при дотриманні певних психолого-педагогічних умов: спрямованості виховного процесу на розвиток особистісних цінностей, що зумовлюють відповідальну поведінку; насичення виховуючого середовища емоційним фоном доброзичливості, взаєморозуміння і співробітництва; достатнього осмислення дітьми молодшого шкільного віку знань, норм і правил поведінки, оволодіння прийомами планування, оцінювання, аналізу вчинків і ситуацій, які характеризують моральний обов'язок особистості; розвитку емоційної сфери, внутрішньої мотивації; єдності зусиль батьків і педагогів у вихованні почуття відповідальності молодших школярів.

Формування почуття відповідальності у дітей з особливими потребами зумовлюється усвідомленням дітьми цінності іншої людини і власної значущості, а також отриманням достатнього обсягу моральних знань і прийняттям норм і правил відповідальної поведінки. Емоційне ставлення в органічній єдності з розумінням дітьми цінності іншої людини, самоцінності стають визначальною спонукою, мотивами для включення в різні види діяльності з метою набуття морального досвіду. Це передбачає утвердження у молодших школярів умінь суб'єкт-об'єктної і суб'єкт-суб'єктної взаємодії, особливо вміння співпрацювати з ровесниками, рідними, старшими, вчителями, узгоджувати з ними

власні дії; емпатійних умінь; умінь самооцінки та адекватної оцінки дій інших з опорою на громадську думку колективу. Тим самим моральні норми завдяки інтеріоризації перетворюються на внутрішню вимогу дитини до самої себе, що дозволяє реалізуватися без контролю і тиску ззовні.

Дане дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальші перспективи дослідження вбачаємо у розробці питання надання психологічної допомоги батькам дітей з особливими потребами.

Використані джерела

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М., 1991. – 300 с.
2. Басюк Н. А. Формування почуття відповідальності у молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 "Теорія і методика виховання" / Н. А. Басюк. – К., 2005. – 20 с.
3. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання / І. Д. Бех // Початкова школа. – 1994. – №9-10.
4. Бочелюк В. Й. Психологія людини з обмеженими можливостями. Навчальний посібник. / В. Й. Бочелюк, А. В. Турубарова. – К.: Центр учбової літератури. 2011. – 360 с.
5. Бочковський В. Робота з дітьми з особливими освітніми потребами. Психологічна компетентність педагогів: шляхи розвитку / В. Бочковський, О. Казмірук // Психолог. – 2011. – №25.
6. Клімова К.О. Генеза проблеми відповідальності / <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=6706&chapter=1>.

Bukovska O.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FORMATION OF THE RESPONSIBILITY OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

The article deals with the sense of responsibility younger pupils as an integral personality growth of primary school age, which appears as the ability to consciously assume a simple educational, moral and social obligation, strictly follow their progress and anticipate the consequences of their own actions approximate.

Responsibility as an integrative concept can make in its structure a number of options: emotional (feelings of obligation, guilt), cognitive (understanding of the nature of responsibility) and behavioral (actions, behavior).

The list of diagnostic techniques aimed at estimating the formation of components of responsibility in the early school age was posted.

The psychological characteristics of the formation of the responsibility for children with special needs as opposed to children in inclusive class (for example, children with hearing impairments) were discussed. The close relationship of hearing impairment with impaired language development, cognitive processes, communication skills, emotional and volitional, moral values, and motivational younger pupils, including the formation of personality traits such as responsibility was noted.

The importance of interaction between family and teaching staff in the implementation of a common strategy for the development of responsibility. Psychological-pedagogical conditions of accountability for children with special needs and children in inclusive classes were defined.

Key words: *responsibility, children with disabilities, inclusive classroom, Internal, eksternalnist.*

Стаття надійшла до редакції 29.10.2014